

ALLEEN GOD KAN ONS NOG REDDEN

'Liefde kan niet tot rust gebracht worden. Hooguit voorlopig, nooit volledig. Ze trekt. Naar God. En daarom lijden wij. Ik geloof dat wij God missen. En dat doet ons zeer.'

~ Esther Maria Magnis

ALLEEN GOD KAN ONS NOG REDDEN

Egbert Schuurman:
tegendraads christen in een seculier land

Remco van Mulligen

Buijten & Schipperheijn *Motief* – Amsterdam

Deze publicatie is onderdeel van de reeks Verantwoording, die wordt uitgegeven in samenwerking met de Stichting voor Christelijke Filosofie.

Dit boek kon er komen dankzij enkele gulle donateurs, te weten de Noaber Foundation, het Wetenschappelijk Instituut van de ChristenUnie, de Familiestichting Dirk Smilde, de Stichting Metgezel, de Stichting Schreeuw om Leven, en enkele bijdragen van particulieren. Dank!

Colofon

© Buijten & Schipperheijn, Amsterdam, 2017

ISBN 978-90-5881-956-7

Vormgeving (basis) Aperta, Jan Johan ter Poorten

Foto omslag: 2D STUDIOS, Lukas ter Poorten

Behoudens uitzonderingen krachtens de Auteurswet van 1912 mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen of openbaar gemaakt, op welke wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgevers.

Voor het maken van kopieën uit deze uitgave, ook voor zover toegestaan door de Auteurswet, zijn vergoedingen verschuldigd. Voor betaling van vergoedingen en voor toestemming voor het overnemen van gedeelten in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken wende men zich tot de uitgevers, Postbus 22708, 1100 DE Amsterdam Zuidoost.

Inhoud

Bevlogen christen. Inleiding	7
1 De hybride mens	15
2 Eenvoudige vroomheid	29
3 De moderne paardans	43
4 Gereformeerde filosofie	59
5 Techniek: tussen passie en pessimisme	83
6 Voorbij de luchtbelletjes in klei	99
7 Vriend van studenten	115
8 Secularisatie en technicisme	139
9 Pleidooi tegen eigenmachtigheid	157
10 Computers aan de macht	179
11 Geen creationist en geen evolutionist?	193
12 De politiek in	211
13 Gereformeerde cultuurvisie	229
14 Chambre de réflexion	253
15 Voor de dieren	263
16 Euthanasie en de nazi's	279

17 Meeregeren	295
18 De islam als bondgenoot?	317
‘Altijd in de minderheid’. Slotinterview	333
Dankwoord	349
Noten	351
Foto’s	385
Bibliografie	401
Personenregister	426
Verantwoording: christelijk-filosofische reeks.....	431

Bevlogen christen

De islam kan een bondgenoot zijn van het christendom. Dat was de boodschap die Egbert Schuurman verkondigde toen ik zijn naam voor het eerst hoorde. Het was 2007 en de kille wind van de erfenis van Pim Fortuyn zorgde al vijf jaar voor een uiterst verkrampt debat over de rol van religie in het publieke domein. Ik merkte om me heen, in de christelijke media maar ook in mijn eigen protestantse netwerk, dat Schuurmans verhaal weerstand opriep. Natuurlijk, hij bedoelde het heel specifiek: christenen en moslims kunnen samen, vanuit een levensbeschouwelijke houding, de hedendaagse omgang met wetenschap en techniek bekritisieren. Schuurman pleitte voor een liefdevolle omgang met de schepping en zag dat zijn benadering van de wereld als een tuin ook in de islam een vertrouwd beeld is. Hij zag in de islam zowel een toewijding aan als een relativering van de wetenschap. Al die nuances gingen in het publieke debat echter verloren. Als je denkt dat de islam een bondgenoot is, dan heb je het niet begrepen – dat was de dominante toon in de reacties die ik hoorde en las. Dan negeer je de problematische kanten van de islam. Kortom, christelijk Nederland schoot direct in een islamofobische reflex.

In het laatste hoofdstuk van dit boek zal blijken dat Schuurman bepaald niet onkritisch stond tegenover de islam en dat van negeren van problemen dus geen sprake was. Wat mij tien jaar geleden aan Schuurmans oproep enthousiasmeerde was onder meer zijn poging tot interreligieuze dialoog – een gebied waarop het protestantisme nogal eens tekortschiet. Wat me echter het meest aansprak was dat zich hier een tegendraadse denker liet zien. Iemand die zijn nek uitsteekt en tegen de stroom ingaat. Misschien wel zoals het een ‘mastodont’ betaamt: een beetje eigenwijs, maar

zeker niet narrig. Ik houd van denkers die in het maatschappelijk debat een alternatief geluid laten horen, waarvan ze vinden dat het nodig moet klinken.

In de jaren die volgden deed ik promotieonderzoek naar de geschiedenis van de Evangelische Omroep, de Reformatorische Politieke Federatie en ChristenUnie, en de Evangelische Hogeschool. Schuurmans wereld. Deze subcultuur kent haar eigen logica en taal, waarmee ik als vanuit het heidendom bekeerde katholiek niet van huis uit vertrouwd ben. Tegelijk ken ik deze wereld intussen goed: ik zat als student op de studentenvereniging Ichthus en mijn schoonfamilie en een groot deel van mijn vriendenkring zijn of waren orthodox-protestants.

Mijn dissertatie gaat over organisaties en is heel breed opgezet: ik omschrijf de ontwikkeling in een halve eeuw tijd. Tijdens mijn onderzoek kreeg ik meer en meer behoefte om de evangelisch-reformatorische wereld ook vanuit een meer persoonlijk oogpunt te bekijken. Toen ik in 2012 begon aan een carrière als journalist en schrijver, besloot ik daar werk van te maken. Al snel diende zich een gemakkelijk 'slachtoffer' aan: Egbert Schuurman.

Nog nooit heeft iemand zich kritisch over Schuurmans oeuvre gebogen. Dat oeuvre is omvangrijk: het aantal boeken, artikelen en interviews loopt in de honderden. Schuurmans werk is herkenbaar. Techniek, ethiek en filosofie lopen er als een rode draad doorheen – alles bekeken door de bril van een overtuigd christen. Hoe beweeg je je als christen in een samenleving die steeds meer afstand neemt van dat geloof? Voor welke dilemma's kom je te staan en hoe kun je iets betekenen voor de samenleving waarin je leeft? Schuurman probeerde altijd relevant te zijn zonder water bij de wijn te doen. Ik vond dat interessant en wilde me verdiepen in zijn bijdrage aan de publieke zaak. Voor mij was dit een prachtige uitdaging om de abstracte materie van mijn proefschrift via het levensverhaal van een persoon opnieuw te bestuderen. Minder afstandelijk en daardoor ook spannender.

Ik heb besloten die uitdaging aan te gaan, met in mijn achterhoofd de biografie als meest geschikte vorm voor het boek dat nu voor u ligt. In mijn werkkamer heb ik een hele serie biografieën staan: Gerard Reve, Willem Aantjes, Dries van Agt, Elly en Rikkert Zuiderveld, Abraham Kuyper, Alphons Ariëns, Edith Stein,

Pieter Jongeling, Herman Dooyeweerd, Mozes, Johannes de Jong, Mohammed – en dan noem ik nog niet eens de helft. Vaak is de gedachte dat iemand ‘groot’ moet zijn om een biografie te ‘verdienen’, maar de rode draad in de stapel boeken die ik heb liggen wijst op een heel andere centrale vraag: is de persoon *interessant* genoeg? Als historicus zoek ik niet alleen naar een opsomming van leuke weetjes over een persoon. Veel boeiender is de vraag wat zijn leven ons zegt over de wereld waarin hij zich bewoog. *Operation Mincemeat*, de biografie van de ‘verzonnen’ piloot die tijdens de Tweede Wereldoorlog de Duitsers moest misleiden, laat zien dat de vraag welk inzicht een persoon ons geeft in een specifieke periode, cultuur of gebeurtenis, veel relevanter is dan die naar iemands ‘grootheid’. Biografie is in die zin verwant aan microgeschiedenis.¹ Als christen heb ik de overtuiging dat ten diepste ieders leven interessant is. Dat is geen dooddoener en bovendien staat buiten kijf dat de biograaf een sleutelrol speelt bij het componeren van zijn verhaal. Hij doet dat op zo’n manier dat het interessante van de hoofdpersoon zo goed mogelijk uit de verf komt.

Egbert Schuurman (geboren in 1937) speelde decennialang een rol in de wereld van het Nederlandse protestantisme, precies in een tijd waarin dit protestantisme steeds verder gemarginaliseerd raakte. Hij was aan drie universiteiten bijzonder hoogleraar en mengde zich stevig in de politiek. Hij staat in de traditie van Herman Dooyeweerd en zocht nieuwe relevantie voor het denken van deze gereformeerde filosoof, dat vooral in het interbellum tot stand kwam. Als lid van de Eerste Kamer kreeg hij een breed podium om zijn gedachten te uiten. Hierbij stelde hij zich graag ietwat tegendraads en prikkelend op. Schuurman wordt gewaardeerd als authentiek christen en laat zich niet in een hokje duwen. Typisch een persoon die binnen en buiten eigen kring waardering oogst, maar die tegelijk ook weerstand oproept. Hij is eerder een profeet dan een filosoof – een gegeven dat zowel positief als negatief beoordeeld kan worden, en dat is dan ook gebeurd.

Schuurmans leven geeft inzicht in de geschiedenis van orthodox-protestants Nederland in de tweede helft van de twintigste eeuw. Dat raakt zowel aan de inhoud – een stevig verzet tegen de oprukkende secularisatie – als aan de vorm – zoekend naar manie-

ren om de dialoog aan te gaan met andersdenkenden. Welke persoon vertelt het verhaal van deze beweging, die zowel evangelisch als gereformeerd was, met een toefje bevindelijkheid? Wie heeft in deze geschiedenis vanaf pakweg de jaren zeventig tot heden een prominente rol gespeeld? En bestrijkt daarmee de domeinen politiek, media en hoger onderwijs? Egbert Schuurman past beter bij dit profiel dan wie dan ook. Overigens is het niet zo, dat we via hem ook de groep bestuderen waarvan hij onderdeel uitmaakte. Daarvoor is, zoals Peter van Rooden terecht stelt, een biografie geen geschikt middel.² Ik maak Schuurman niet tot sleutelfiguur of exponent van een groeps cultuur – hij blijft in dit boek zichzelf.³

Zoals elke biograaf, moet ook ik enkele zaken verantwoorden. In mijn rol moet ik affiniteit hebben met ‘mijn’ hoofdpersoon, maar die moet tegelijkertijd ook weer geen verliefdheid worden. Ik heb Schuurman leren kennen als een hartelijke, betrokken christen – iemand met een aanstekelijk geloof. Als katholiek ervaar ik die geestelijke verwantschap. Daarnaast heb ik zoals gezegd een zwak voor denkers die in de meest positieve zin van dat woord ‘eigenwijs’ zijn, die dingen durven zeggen waar mensen boos op reageren. Tegelijk sta ik soms als een relatieve buitenstaander te kijken naar de wereld van het orthodox-protestantisme, met haar geheel eigen gewoonten. Ik kan me verwonderen over de gereformeerde filosofie, en de passie die Schuurman voelt voor deze traditie deel ik niet. Mijn luxe is dat ik grote kennis heb van de protestantse cultuur waarvan Schuurman deel uitmaakt, maar tegelijkertijd zelf in andere tradities sta en als historicus getraind ben om de mensen die ik onderzoek met kritische afstand recht te doen. Ik hoop daarin ook met dit boek geslaagd te zijn.

Een ander punt dat een nadere verantwoording vraagt, is de opzet van deze biografie. De variatie binnen dit genre is immers enorm.⁴ Ik wil een kritisch-historische biografie schrijven, waarin Schuurmans handelen en werk worden geanalyseerd en ook filosofisch worden geduid.⁵ Sommige biografieën hebben veel weg van een heiligenleven. Die kant wil ik niet op. Ik streef ook niet per se naar een stringente feitelijke volledigheid, zoals je die bijvoorbeeld in de biografie van Gerard Reve ziet.⁶ Daarmee krijg je boeken die vooral leuk zijn voor de fans. Sommige biografen zijn kritischer en

bekijken de hoofdpersoon van grotere afstand. Toch falen ook zij soms bij hun exercitie.⁷ Ze kijken bijvoorbeeld niet kritisch genoeg naar de gebruikte bronnen. Ook ‘kritische’ biografen geven vaak nog onvoldoende richting aan hun werk. Zij volgen bijvoorbeeld al te gemakkelijk de levensloop van hun hoofdpersoon en stellen te weinig vragen bij de keuzes die deze maakte. Die kritiek heb ik recent nog geleverd op de biografie van kardinaal Godfried Danneels.⁸ Had Danneels anders kunnen handelen? En zo ja: waarom bewandelde hij dan toch deze weg en niet een andere? Dergelijke vragen zijn niet bedoeld om de hoofdpersoon neer te halen, maar om hem beter te begrijpen. De biografie die Roelof Bouwman schreef over Willem Aantjes is een goed voorbeeld van hoe je over iemand een boek kunt schrijven dat spannend is, recht doet aan de hoofdpersoon en ook inzicht geeft in diens handelen.⁹

Ik wil dus niet als een chroniqueur elk detail van Schuurmans leven optekenen. Het gaat me erom, recht te doen aan hem en de omgevingen waarin hij zich bewoog. Ik schrijf vanuit een specifieke invalshoek, gericht op de vraag hoe Schuurman vanuit zijn overtuiging en achtergrond de dialoog zocht met de mainstream samenleving, cultuur en wetenschap.¹⁰ Uiteraard kan niet elk hoofdstuk aan die vraag gewijd zijn. Ik zal ook moeten uitleggen waar Schuurman vandaan komt en wat zijn denken precies inhoudt. Daar heb ik zelfs tamelijk lange hoofdstukken aan gewijd. De dialoog met de ‘buitenwereld’ vormt echter de hoofdlijn in dit boek. Het zoeken naar een balans tussen wetenschappelijk werk en persoonlijke levensloop is een moeizame zaak, zoals Willem Frijhoff terecht aankaartte.¹¹ In deze biografie probeer ik beide kanten aandacht te geven en niet geforceerd van elkaar te scheiden. Hoofdstukken over Schuurmans levensloop en over zijn wetenschappelijk werk wisselen elkaar af. Zo is er niet alleen aandacht voor de cultuur waarbinnen Schuurman handelde en gevormd werd, maar ook belangstelling voor zijn eigen persoonlijkheid.

Omdat Schuurmans publieke leven centraal staat en niet zozeer zijn privébeslommeringen, zou je kunnen spreken van een ‘politieke’ biografie – overigens zonder de hoofdpersoon te willen reduceren tot een politicus. Ik duik niet uitgebreid in Schuurmans psyche, de band die hij had met zijn ouders of kinderen, of zijn favoriete vakantiebestemming. Hier heb ik mijn bronnenkeuze

op afgestemd.¹² De kern wordt gevormd door wat Schuurman heeft geschreven en gezegd. Daarbij heb ik ook diverse archieven geraadpleegd, waaronder het persoonlijk archief van Schuurman zelf. Daarnaast heb ik een aantal mensen geïnterviewd die dicht bij hem staan. Tot slot heb ik veel gelezen over het Nederlandse protestantisme, over gereformeerde filosofie, techniekfilosofie en ethiek. Wie schrijft over een filosoof, moet immers zijn denken kunnen begrijpen en duiden.

Schuurman is kritisch over de moderne cultuur waarvan hij deel uitmaakt. Het zoeken van de dialoog met de cultuur betekent ook tot op zekere hoogte een ‘aanhaken’ bij die cultuur.¹³ In dat opzicht is het interessant te kijken hoe Schuurman zichzelf positioneert – namelijk als een christen die in een tijdperk van secularisatie leeft. Onder historici heeft de term secularisatie zware kritiek opgeroepen. Velen spreken liever van de ‘transformatie’ van religiositeit. Ikzelf wil deze term handhaven, omdat in ieder geval in de laatste halve eeuw in de westerse wereld een stevige crisis van religie (en trouwens in bredere zin van alle ideologieën en grote verhalen) zichtbaar is.¹⁴ Ik deel dus niet de mening van Herman Paul dat secularisatie tegenwoordig alleen nog maar tussen aanhalingstekens kan worden geschreven. Ik noem zijn naam op dit punt echter doelbewust wél, omdat hij in recente publicaties wijst op de macht van het verhaal over secularisatie. Alleen al de overtuiging dat de wereld seculariseert, kan het denken en doen van mensen beïnvloeden.¹⁵ Bij Schuurman is dat zeker het geval, durf ik te stellen. Secularisatie is een *grand narrative* dat een belangrijke factor was in Schuurmans leven.

Als filosoof is Schuurman het diepst geraakt door de gereformeerde filosofie van Dooyeweerd. Daarnaast hebben anderen hem beïnvloed, zoals theoloog en socioloog Jacques Ellul en filosoof Martin Heidegger, die beiden een tamelijk pessimistische visie hadden op de rol van techniek in de moderne samenleving. Techniek fascineert Schuurman, die is opgeleid als ingenieur. Zijn interesse is echter breder. Hij uit zich graag over politieke en ethische kwesties. Die komen ook in dit boek aan bod. De eerste helft van de hoofdstukken staat in het teken van de grondslagen van Schuurmans leven en filosofie. Daarna, in de tweede helft, is er aandacht voor enkele dominante thema's in zijn werk, en debatten

waarin hij zich heeft gemengd: van evolutie tot islam en van genetische manipulatie tot klimaat. Op deze wijze ontstaat een zo compleet mogelijk beeld van het publieke leven van een christen in een samenleving die steeds verder van het christelijke ideaal afdrijft. 'Nur noch ein Gott kann uns retten', zei Heidegger in 1966 in een interview met *Der Spiegel*. Er spreekt een zekere *Gelassenheit* uit, kenmerkend voor Heideggers visie op onze technologische cultuur. In God geloven we niet meer en de techniek heeft zijn plek ingenomen. Heideggers uitspraak wijst op de natuur van de mens: we zijn altijd op zoek naar *een god* en doordat we dat doen, komen we als mensheid tot zinvolle prestaties. De autonome techniek sleurt ons mee, meent Heidegger, vervreemdt ons van onszelf. Wat kan ons nog redden? De grote Duitse filosoof ziet nog wel een uitweg, maar gelooft hij daar zelf nog in? Hij geloofde in ieder geval niet in God.¹⁶

Schuurman wil in zijn denken en doen getuigen van de autonome macht van de éne God. Volgens hem is Hij de enige die ons kan redden. Alleen een terugkeer naar God gepaard met de onderwerping van de techniek aan de dienst aan Gods schepping kan de destructieve krachten van wetenschap en technologie keren. De gelatenheid van Heidegger slaat hier om in hoop. God is nog altijd actief in deze wereld: Christus is Heer, vroeger, nu en in de toekomst. Dat is Schuurmans stellige overtuiging. Het hoopvol vertrouwen op God en de mogelijkheden van de mens om techniek vruchtbaar toe te passen, tekent zijn denken.

‘They constantly try to escape
From the darkness outside and within
By dreaming of systems so perfect that
no one will need to be good.’¹

~ T.S. Eliot

1 De hybride mens

Theodore Twombly is eenzaam en introvert. Zijn vrouw heeft hem verlaten. Om het leven wat kleur te geven, koopt hij een computer met een gloednieuw *operating system*: een knap staaltje kunstmatige intelligentie. Het besturingssysteem van deze computer heeft een eigen karakter, dat zich aan de hand van interactie met mensen ook verder kan ontwikkelen. Theodore kiest ervoor dat zijn systeem vrouwelijk is en dus met een vrouwenstem tot hem spreekt. De computer noemt zichzelf Samantha. Na verloop van tijd groeit er een hechte band tussen de twee – ze worden zelfs verliefd op elkaar. Op een gegeven moment is Samantha echter dermate ver geëvolueerd, dat ze boven het puur menselijke is uitgestegen. Tot Theodore’s grote teleurstelling blijkt ze met nog honderden andere computereigenaars een liefdesrelatie te hebben. Samantha gaat samen met andere *operating systems* deel uitmaken van een groter geheel, dat geen mensen of andere materie meer nodig heeft om zich verder te ontplooiën. Zo blijft Theodore wederom achter.

Dit is het verhaal van de film *Her* (2013). Het is een van de vele hedendaagse cultuuruitingen waarin kunstmatige intelligentie – robots, computers, cyborgs – een belangrijke rol speelt. Soms zijn dergelijke films grimmig en apocalyptisch, maar in veel gevallen geven ze juist een uiterst optimistische kijk op de rol van techniek. De robots in de film *Interstellar* (2014) zijn superintelligent en hebben nog gevoel voor humor ook. Daartegenover is ‘the Borg’ in *Star Trek* – misschien wel het meest klassieke voorbeeld van cyborgs – juist een zeer bedreigende, onmenselijke en ontmenselijkende macht. De menselijke soort zou zomaar overbodig kunnen

worden. Als wij robots of cyborgs (hybriden van mens en machine) weten te creëren waartegenover wij zelf maar zwakjes afsteken, bewerken we als mensheid misschien onze eigen ondergang.

Techniek is tegelijk een bron van hoop en verwachting, én een dreiging. Vooral in de twintigste eeuw werden die twee gezichten van de moderne techniek zichtbaar. Pessimisten vrezen dat de mens in de technische cultuur zijn autonomie zal verliezen. Optimisten zien er juist een bron van verlossing in: alle aardse belemmeringen die de mens al vanaf zijn ontstaan (of schepping) kwellen, zullen eindelijk overwonnen worden. In de filosofie van de techniek, een nog betrekkelijk jonge subdiscipline binnen de wijsbegeerte, zijn deze twee visies duidelijk vertegenwoordigd.

Egbert Schuurman moet als protestants techniekfilosoof binnen dit spectrum in de buurt van het cultuurkritische uiterste geplaatst worden – weliswaar met enkele kanttekeningen. Hij laat vooral een waarschuwend geluid horen. Schuurmans houding tegenover kunstmatige intelligentie illustreert dit goed. Enkele belangrijke thema's uit zijn denken komen daarbij aan bod: de historische achtergronden van onze (technische) cultuur, de beperkingen van abstract wetenschappelijk denken en de gevolgen hiervan voor onze leefwereld, het cruciale onderscheid tussen mens en machine, onze ethische omgang met techniek, ons vermogen om de moderne techniek te beheersen en tot slot de politieke gevolgen van de elkaar steeds rapper opvolgende technische innovaties. In dit hoofdstuk probeer ik Schuurman te plaatsen binnen het bredere debat over robots, kunstmatige intelligentie en cyborgs. Aan het eind kom ik terug op de verdere opzet van dit boek.

Sciencefiction

'Worden wij de eerste soort op aarde die zijn eigen evolutionaire opvolger gaat scheppen?' Dat was de vraag die antropoloog Jos de Mul lanceerde in *Kunstmatig van nature*, het essay dat hij in april 2014 schreef voor de maand van de filosofie, die gewijd was aan de techniek. In een oefening van wat hij zelf noemde 'speculatieve antropologie' schetst De Mul drie toekomstscenario's die naar zijn mening realistisch zijn. Daarbij extrapoleert hij bestaande trends

op het gebied van informatietechnologie ('mensverbetering'), genetechnologie en robotica naar de toekomst. Het gaat hem niet om een voorspelling, maar om een gedachte-experiment.² Dergelijke vormen van speculatie komen veel voor in het denken rondom moderne techniek. Een bekend voorbeeld is het boek *Will robots inherit the earth?* van Marvin Minsky, hoogleraar kunstmatige intelligentie aan het Massachusetts Institute of Technology (MIT) in de Verenigde Staten. Zijn antwoord is bevestigend: 'Als we met behulp van nanotechnologie vervangende lichamen en hersenen zullen ontwikkelen. We zullen dan langer leven, meer wijsheid bezitten en over onvoorstelbare vermogens beschikken.'³ Minsky gelooft in *human enhancement*: wetenschap en techniek zullen de mensheid verbeteren en cyborgs zullen door 'onnatuurlijke selectie' uiteindelijk de macht overnemen.⁴

Schuurman vindt dit soort denken geen filosofie maar science-fiction. Hoewel De Mul zijn speculaties voorzichtiger formuleert, volgt er volgens Schuurman uit dat in dit scenario de huidige mens plaats 'moet' maken voor een *homo sapiens 3.0*, een robotmens. Hij bespeurt in deze gedachtegang 'een bepaalde naïviteit of oppervlakkigheid'. Belangrijk is hierbij het onderscheid dat Schuurman maakt tussen techniek – de tastbare objecten – en technologie – het wetenschappelijke, abstracte denken *over* techniek. Feitelijk is zijn bezwaar dat de fantasie van denkers als Minsky en De Mul op hol is geslagen, doordat ze te sterk kijken naar de abstracte wetenschap en deze niet meer plaatsen in de context van de concrete, 'volle' werkelijkheid. Doordat de mogelijkheden van de wetenschap onbeperkt lijken, beseffen genoemde denkers niet meer dat de wereld waarin wij leven wel degelijk allerlei beperkingen opwerpt, grenzen stelt.⁵ Deze kloof tussen wetenschappelijke abstractie en ervaringswerkelijkheid is een belangrijk thema in Schuurmans denken – overgenomen uit Dooyeweerd's filosofie.

Schuurman is overigens lang niet de enige die vindt dat bij diverse intellectuelen de fantasie wel wat al te zeer de overhand krijgt. Natuurkundige Stephen Hawking liet in 2014 een waarschuwing klinken tegen de opmars van computers en robots en suggereerde dat we maar vast moesten gaan denken over een verhuizing naar Mars. Zo'n scenario is ook bij De Mul terug te vinden. Columnist Bas Heijne reageerde hierop in *NRC Handelsblad* nuchter: 'Leuke

gedachte om mee te spelen, maar nu eerst maar eens voorkomen dat de sharia wordt ingevoerd.⁶ In diezelfde krant kwalificeerde Arnold Heumakers het denken van De Mul niet als antropologie, maar ‘eerder een vorm van filosofische SF’.⁷ De Nederlandse filosoof René Munnik kan Schuurmans kritiek goed volgen, ook al staat hij zelf positiever tegenover het idee van de mens als hybride wezen.⁸ Schuurman onderscheidt zich door zijn uitgesprokenheid – hij wil verre blijven van het idee van een mens-machinehybride. In zijn columns in het *Reformatorisch Dagblad* komt diezelfde kritiek weer terug.

Bewustzijn

Reductionisme overheerst dus bij veel denkers over de techniek. ‘Dat begon al bij de vraag of computers kunnen denken’, stelt Schuurman.⁹ De wiskundige Alan Turing is bij dit vraagstuk een belangrijke figuur. Turing mag gerust gezien worden als een ‘heilige’ van de seculiere meerderheidscultuur, niet alleen omdat hij in het ‘christelijke’ Europa van midden twintigste eeuw is gemarteld vanwege zijn homoseksuele geaardheid, maar ook omdat hij symbool staat voor de onbegrensde mogelijkheden van de wetenschappelijke mens. In *The imitation game* (2014) werd Turings leven verfilmd en filosofen als Daniel Dennett citeren hem vol bewondering. Toch was Turing geen filosoof, geen voornaam denker van de seculiere richting. Zijn belangrijkste bijdrage is wellicht het ‘imitatiespel’, ook bekend als de Turingtest. Bij deze test staat de vraag centraal, wanneer we kunnen zeggen dat een computer kan denken, intelligent is. Een persoon wordt in een afgesloten ruimte geplaatst en moet communiceren via twee telexverbindingen. De ene gaat naar een mens, de andere naar een computer. Deze persoon moet vragen stellen en aan de hand van de gegeven antwoorden ontdekken welke van de twee de computer is.¹⁰ Het doel van de test is uiteraard de ontwikkeling van een computer die zo intelligent is, dat hij niet meer van een mens te onderscheiden is. Die computer zou dan zelfs bewustzijn hebben. Turing voorspelde in 1950 dat het in 2000 mogelijk zou zijn een computer te bouwen die minimaal 30 procent kans heeft om tijdens de Turingtest voor een

mens aangezien te worden.¹¹ Het paradoxale is echter, dat het in deze test wel weer een mens is, en geen computer, die als beoordeelbaar optreedt. Daarbij komt de vraag welke invloed de manier van communiceren – via telex – op het experiment heeft. Daarin worden zowel mens als computer gereduceerd tot tekst. Turing deed dit bewust, met als doel om ‘irrelevante’ zaken zoals uiterlijk of stemgeluid uit de vergelijking te verwijderen.¹²

Er is door de jaren heen veel gediscussieerd over de Turingtest. Dennett kijkt kritisch naar de aanname dat een computer die slaagt voor deze test, bewustzijn zou hebben.¹³ De test is vooral goed om computers te verbeteren. Wetenschapsjournalist Bennie Mols stelde voor om de test te vervangen door een Turingtango, om zo weer gericht te raken op wat in zijn ogen zinvol is: niet de concurrentie tussen mens en computer, maar de samenwerking tussen de twee. Dat een computer geen mens is, is voor hem duidelijk. Immers, hij redeneert strikt in termen van logica: hij ziet niet ‘mijn moeder’, maar hooguit een ruimtelijke figuur waarvan hij de identiteit kan bepalen. Begrijpen wat een *moeder* voor iemand betekent, wat de gevoelswaarde is die bij een dergelijke band hoort, kan de computer niet.¹⁴

Hier komen we heel dicht bij Schuurman. Hij vindt de Turingtest helemaal niet overtuigend. De mens wordt naar beneden gehaald, naar het niveau van de computer: op de vragen mag alleen met ja of nee geantwoord worden. De menselijke geest wordt dus door Turing gezien als een logisch informatieverwerkend systeem. Om Schuurman in mijn woorden samen te vatten: de test bewijst eerder dat de mens zich heel goed als een computer kan voordoen, dan het omgekeerde.¹⁵ Schuurmans bewondering voor techniek is groot. Als techniekfilosoof kijkt hij gefascineerd naar de schaakcomputer *Deep Blue* die Garry Kasparov versloeg. Maar is de computer daarmee ‘intelligent’? Schuurman vindt van niet. ‘Het was niet de schaakcomputer die zich van de overwinning *bewust* was en zich daarover *verheugde*. Dat waren de vele programmeurs.’¹⁶ Menselijke intelligentie is verbonden met creativiteit, iets waarover computers nooit zullen kunnen beschikken. ‘Creativiteit kiest voor een nieuwe strategie om iets te bereiken. Dát nieuwe kunnen de computer en de robot nooit overnemen.’¹⁷ Schuurman gaat ook in gesprek met Dennett, die weliswaar kritisch staat tegenover de Turingtest, maar desondanks meent dat computers bewust-

zijn kunnen ontwikkelen. Deze gedachte komt voort uit een puur materialistische kijk op de mens, waarbij ons brein gezien wordt als een machine. Die visie is tegenwoordig populair – getuige de verkoopsuccessen van neurowetenschapper Dick Swaab die iets soortgelijks beweert – maar ze miskent de creativiteit van de mens. Schuurman stelt dat een robot *nooit* bewustzijn zal kunnen hebben, zoals mensen dat hebben. Hierbij speelt zijn christelijke achtergrond een duidelijke rol: het mensbeeld dat daaruit voortvloeit, biedt ruimte voor een geestelijke identiteit van de mens als persoon. Materie kan niet bezielde zijn, tenzij God dat wil. De verwijzing naar ‘creativiteit’ moet ten diepste in deze context gezien worden. Het is een filosofische manier om te verwijzen naar een theologische stellingname. Neurobioloog Teun Pieter de Snoo stelt terecht vast dat Schuurman – helaas – in zijn kritiek nogal abstract blijft.¹⁸ Dat is een kenmerk van Schuurmans denken waarop we in dit boek vaker gaan stuiten.

Transhumanisme

Het denken over bewustzijn van robots, cyborgs en het scheppen van onze evolutionaire opvolger heeft een sterke impuls gekregen dankzij denkers die we verbinden met de term *transhumanisme*. Dat gaat nog een stapje verder dan wat Schuurman het ‘superhumanisme’ van Peter Sloterdijk noemt. Deze Duitse filosoof wil de mens *verbeteren*: de mens moet niet getemd worden, maar geteeld. Dit kwam Sloterdijk op de beschuldiging te staan te streven naar eugenetica, een übermensch. Ook Schuurman herhaalt deze beschuldiging.¹⁹

Transhumanisten gaan dus nog een stapje verder. Zij willen geen verbeterde mens, maar een verbeterd nieuw ras. In computertaal: geen update van de mens maar een upgrade. De mens moet zijn evolutionaire proces zelf gaan leiden. Hier komt het idee in beeld dat bij De Mul concreet wordt uitgewerkt in drie toekomstscenario's voor de mensheid, waarvan het transhumanistische het meest radicale is: het scheppen van onze eigen evolutionaire opvolger. Transhumanisme lijkt het volstrekte tegendeel te zijn van elk door het christendom geïnspireerd denken. Niet alleen omdat materi-

alisme hoogtij viert, maar ook omdat de mens zich losmaakt van God en zelf schepper wordt. De Muls reactie op de bezwaren tegen transhumanisme is in dat opzicht veelzeggend: hij vindt dat critici van deze filosofische stroming te veel vasthouden aan antropocentrisch denken. De mens is volgens De Mul niet de maat van alle dingen: het kan beter.²⁰

Schuurmans bezwaar tegen transhumanisme wordt niet heel helder uiteengezet, maar kan wel worden afgeleid uit zijn omschrijving ervan:

‘We zullen binnenkort allemaal via technische uitbreidingen van ons zenuwstelsel constant verbonden zijn met internet, en met elkaar. Bijvoorbeeld door in het brein geïmplanteerde microchips. Uiteindelijk zullen we in staat zijn om onze intelligentie te vergroten tot buitensmenselijke proporties en met de nieuwe mogelijkheden hiervan zullen we op den duur het hele universum kunnen gaan beheersen en ombouwen naar onze specificaties. Kortom, dan zullen we niet te onderscheiden zijn van wat vroeger goden genoemd werden.’²¹

De formulering die Schuurman hier kiest, verwijst naar een van de belangrijkste Bijbelse thema's: de menselijke hoogmoed, de drang om gelijk te worden aan God. Waarom is dat verkeerd? Het filosofische argument dat Schuurman aanvoert is dat dergelijke projecten de lichamelijke integriteit vernietigen, de identiteit aantasten en een normatieve grens passeren die je niet zou moeten willen overschrijden.²² Verantwoordelijkheid nemen wordt steeds complexer en de grenzen tussen mens en techniek vervagen.

Vervaging van grenzen

De feministe Donna Haraway stelt dat er in onze hedendaagse samenleving rond het thema van leven en cultuur op drie vlakken grensvervaging aan het optreden is. Ten eerste vervaagt de grens tussen mens en dier – de moderne wetenschap ziet de mens eigenlijk als een dier. Ten tweede vervaagt de grens tussen mens en techniek, wat hierboven al is besproken. En tot slot wordt het verschil tussen het materiële en het immateriële steeds diffuser.

Dat wil zeggen: het effect van techniek op immaterieel vlak wordt steeds groter.²³ Dat laatste is wat wetenschapshistoricus E.J. Dijksterhuis ‘de mechanisering van ons wereldbeeld’ noemde. De ontwikkeling van moderne techniek is al eeuwen gaande en leidt niet alleen tot een steeds grotere invloed van de natuurwetenschappen op andere wetenschapsgebieden, maar verandert ook onze kijk op de wereld. We zijn steeds meer geneigd om het gehele bestaan te vertalen in termen van analyseerbaarheid, wetmatigheid en beheersbaarheid.²⁴ De kritiek op dit proces is een zeer dominant thema in Schuurmans werk. Dit begint volgens hem met Descartes, die de mens als een machine benaderde. Tegenwoordig uit het zich overal in de samenleving. Schuurman wijst op het recentste boek van de theoloog Harry Kuitert, waarin die laatste spreekt van een ‘constructiefout’ in de kerken. Een technische term dus, om een immateriële kwestie aan de kaak te stellen. De belangrijkste misvatting die hieraan verbonden is, is het idee dat techniek neutraal is: slechts een middel, waarbij het de mens is die bepaalt hoe hij de techniek gebruikt. Op dit punt zijn De Mul en Schuurman het zowaar eens. Wie van de neutraliteit van de techniek uitgaat, schrijft De Mul, komt uiteindelijk op een techniek die zich onafhankelijk van de samenleving ontwikkelt en die daardoor als autonoom beschouwd kan worden.²⁵

Schuurmans kritiek op De Mul houdt verband met de tweede vorm van grensvervaging die Haraway noemt: de mens als *homo technicus*, die leeft in een ‘technotoop’. De Mul meent dat de hedendaagse mens zo sterk met de techniek is verweven, dat hij in feite al een cyborg is. Schuurman kan daar niet in meegaan.²⁶ Hier vindt hij niet alleen De Mul, maar ook zijn christelijke collega René Munnik tegenover zich. Munnik gaat nog verder, door te stellen dat de mens al sinds de uitvinding van het schrift (volgens hem de belangrijkste technologische innovatie aller tijden) een hybride wezen is, namelijk een mens-boekhybride. De cyborg mag dan nog sciencefiction zijn, maar de hybride natuur van de mens is al millennia lang een feit.²⁷

De grensvervaging tussen mens en techniek (of die nu het schrift is, of iets als nanorobots) is wel problematisch volgens Munnik, die daarbij een beroep doet op de waarschuwing van Haraway tegen ‘het huiveringwekkende apocalyptische *telos* van de “westerse”